

УДК 811.111'04'25

А.О. Кальниченко,
доцент;

В.О. Подміногін,
кандидат філологічних наук, професор
(Харківський гуманітарний університет "Народна українська академія")

ІСТОРІЯ ПЕРЕКЛАДУ ТА ПЕРЕКЛАДАЦЬКОЇ ДУМКИ В АНГЛІЇ XIV СТ.

У статті розглядається історія середньоанглійського перекладу та історія перекладацької думки в Англії XIV ст., в середині якого англійська мова витіснила французьку як панівну літературну мову. Огляд побудовано навколо відповіді на п'ять наступних питань: що в цей час тут перекладалося? з яких мов? ким? з якою метою? яким чином ці переклади здійснювалися? та які наслідки цієї перекладацької діяльності?

Об'єктом дослідження цієї статті є розвиток середньоанглійського перекладу та думок про переклад в Англії протягом XIV ст. Середньоанглійський період займає чотири століття: між нормандським завоюванням 1066 р. та друкарськими пресами Кекстона (1485 р.). Проте цей період зручно поділити на дві частини: ранній та пізній середньоанглійський період, межею між якими є саме середина XIV ст., коли англійська мова витіснила французьку як панівну літературну мову. Тому метою публікації є виклад становлення поглядів на переклад та зміни в них у середньовічній Англії XIV ст., а також виявлення зв'язку цих поглядів з тогочасною практичною перекладацькою діяльністю. Матеріалом для дослідження стали праці сучасних дослідників середньовічного англійського перекладу, з одного боку, та висловлювання про переклад середньовічних англійських авторів, подані ними в коментарях, передніх словах, чи включених до самого тексту перекладу, з іншого. Наш огляд побудовано навколо відповіді на п'ять наступних питань: що перекладалося в Англії в XIV ст.? з яких мов? ким? з якою метою? яким чином ці переклади здійснювалися? Пропонована розвідка є продовженням публікацій присвячених давньоанглійському та ранньому середньоанглійському періоду історії англійського перекладу [1; 2].

Можливо, ми ніколи не дізнаємося точно, як саме та коли англійська мова витіснила французьку як панівну літературну мову пізнього середньовіччя. Джон з Тревізи в "Поліхроніконі" пояснює цю зміну катастрофічним впливом Чорної Смерті, епідемії чуми, на шкільну освіту, але й до того французька мова в Англії вже виходила з ужитку [3: 42]. У другій половині XIV ст. вже не можна було більше припускати, що всі, хто бажає читати, стануть читати французькою чи латиною. Після Великої Чуми кількість освічених кліриків істотно зменшилась, а лихо та розруха мало сприяли витонченості, і коли життя звелось лише до животіння, то використання народної говірки природно стає загальним. Так, англійська мова починає використовуватися у вирішальні моменти як при зреченні Ричардом II трону; іншим проявом даної тенденції стає те, що головний королівський кухар сідає за свої *Formes of Cury* і пише їх народною говіркою. Те ж саме і на континенті: сер Джон Мандевіль писав французькою (до 1371) заради родовитої знаті та шляхти, котрі не знали латини, і де, так само як і в Англії, книжки латиною настільки перестали читати, що він насмілювався запозичувати із зовсім недавніх творів. А у перші десятиліття XIV ст. в судах графства Кент на півдні Англії, скажімо, звичною повсякденною процедурою судочинства була наступна вражаюча картина [4: 161]: "Перш за все присяжні засідателі знайомилися з питаннями судей ... у письмовій формі латиною, або французькою. Відповідали вони усно, ймовірно, англійською, хоча їхні відповіді записувалися як рішення присяжних секретарем-регістратором латиною. Коли до суду прибували судді, головний писар зачитував записані заяви присяжних або вердикт французькою мовою, перекладаючи їх в умі на ходу з латини. Від імені присяжних їхній старшина або речник далі передавав на розгляд ті самі відповіді французькою на відкритому засіданні. Коли заяви як у французькому варіанті, так і в англійському усному варіанті приймалися судом, їх записували в протокол судового процесу". Безперечно, така процедура жонглювання мовами та перекладом, що є наслідком ситуації дво- або тримовності, нас сьогодні вражає. А між тим, це була типова картина для всієї середньовічної Європи: від норманської Сицилії до Ірландії, від країн Центральної Європи до Іберійського півострова.

Переклади та оригінальні твори французькою мовою (англо-нормандською) продовжували створювати і в кінці XIV ст., і серед них слід відзначити *Mirour de l'Homme* ("Зерцало людини") (бл. 1374-1380) уславленого сучасника Чосера Джона Гавера (бл. 1330-1408). Однак свій основний твір – "*Confessio Amantis*" ("Сповідь закоханого"), який включає численні історії, що були переказані з класичних творів, Гавер створює вже англійською мовою. (Ця поема, між іншим, бл. 1400 року була перекладена португальською та кастильською (іспанською) мовами, і, таким чином, є першим англійським твором, який було перекладено іноземною мовою). Французька мова на кінець XIV ст. перестає вже бути справжньою рідною мовою для багатьох шляхтичів, а швидше перетворюється на

другу мову, яка підтримується завдяки зусиллям вчителів, як і латина, що проте користувалася більшим престижем. Тому XIV ст. характеризується зростанням кількості підручників для вивчення французької, в найвпливовішому з яких його автор Дж. Бартон писав, що цей підручник призначений допомогти мовцям англійською розуміти як континентальну французьку, так і закони Англії та інші *bones choses* (гарні речі), написані в Англії французькою мовою, бо всі пани та пані, за його словами, листуються "*en romance*" [5: 20]. Між іншим, ця книжка - найперша граматики французької мови – залишила чимало свідчень про використання англо-норманської для практичних цілей: записів законів, актів парламенту, заповітів, записів, що ведуться в меріях та гільдіях тощо. Але текстів, що не є документами, тепер значно стає менше в порівнянні з попереднім сторіччям.

Проте, як би там не було, але саме рішення Чосера писати лише англійською виявилось вирішальним для подальшого розвитку англійської літератури та культури. На кінець XIV ст. англійська мова витісняє французьку як сучасну письмову мову Англії, латина, однак, зберігає свій статус і в подальшому як престижна мова. Клірики все ще користуються переважно латиною в міжнародному спілкуванні, історіографії, науці, праві, філософії та теології [6: 130].

Перший видатний перекладач середньоанглійською Джеффри Чосер (бл. 1340 – 1400), який також був першим великим англійським поетом, адаптував усі провідні теми сучасної йому західної літератури для англійського вжитку. Він не лише акліматизував баладу, Боккаччівську новелу, фавль, народні фламандські історії, байки про тварин, але й переклав, принаймні, третину – дві інші йому приписували – улюбленої поеми його століття "Романа про Розу" та здійснив повний переклад улюбленого філософського твору його часу – "Розради від Філософії" Боеція [7]. Уже на самого початку творчої діяльності Чосера визнали за чільного перекладача. Вже його перший важливий переклад, частина лицарського роману "*Le Roman de la rose*" ("*Romance of the Rose*" – "Роман Рози") Гійома де Лорріса та Жана де Мена, його перший значний літературний здобуток (марті), приніс йому славу. Належність цього перекладу Чосеру тривалий час ставилася під сумнів британськими літературознавцями, однак прояснилося, що бл. 1385-го року відомий французький поет та сучасник Чосера Есташ Дешан (*Eustache Deschamps*) прислав британському побратиму захоплені вірші, в яких звеличував "*grant translateur*" "великого перекладача, шляхетного Джеффри Чосера") [8].

Здійснення поетичного перекладу з цього французького першоджерела, очевидно, було надзвичайно відважним та рішучим діянням, якщо враховувати стан англійської мови та літератури в II половині XIV ст., адже перед цим контакти англійської з французькою носили однонаправлений характер літературного наслідування англійськими письменниками тем континентальних авторів, що не сприяло рівності ані між літературами на цих мовах, ані підвищенню статусу англійської мови [9]. Однак цілком ймовірно, що Дешан вважав його "поетом Трої" завдяки поемам "*The House of Fame*" ("Осея слави") та "*Troilus and Criseyde*" ("Троїл та Хрисеїда") (бл. 1386), остання – переказ "*Il Filostrato*" Боккаччо, при чому до цього перекладу було додано чимало власних творчих фрагментів, а також інший матеріал, перекладений із твору зовсім іншої направленості – *Consolatio* ("Розради від Філософії") Боеція.

Протягом усього свого творчого шляху Чосер постійно перекладав "*olde bokes*" ("старі книжки") і до згаданих назв слід ще додати *The Legends of Good Women* ("Сказання про славетних жінок") – низку оповідей, що ґрунтувалися на творах Овідія та Вергілія; *Melibee* ("Мелібі") – переклад з французького перекладу Рене де Льовена трактату Альбертано з Бреції *Liber Consolationis et Consoli* ("Книга Розради та Поради"), *Clerk's Tale* ("Розповідь клірика") – версію з переказу Петраркою останньої новели "Декамерона" Боккаччо, доповненої також з французького тексту-посередника; "*The Man of Law's Tale*" ("Розповідь правника") – перекладеної з епізоду англо-норманської хроніки Ніколя Треве (*Nicolas Trevet*). Широке коло жанрів, за передачу яких брався Чосер, вражає, адже тут і лицарський роман, і повчальна алегорія, і науковий посібник, і класична література. Не менше вражає і діапазон підходів: є тут і досить-таки близькі переклади ("Роман про Розу", "Боецій", "Мелебі"), є й перекази, в яких критично перероблено джерельні твори ("Троїл та Хрисеїда", "Розповідь клірика") [3: 43].

І хоча Чосер так ніколи і не написав трактат про переклад, де б виклав свої погляди на нього, втім можливо відшукати низку розкиданих по його творах посилань на переклад, що дозволяють одержати чітке уявлення про перекладацькі переконання "батька англійської поезії", як його назвав Джон Драйден ще в кінці XVII ст. Переклад "*Le Roman de la rose*" істотно відрізняється за своїми підходами від решти перекладів Чосера, адже в цьому випадку його метою було передати першоджерело максимально близько в мовному та стилістичному плані [9]. На жаль цей твір не містить прологу, де автор перекладу виклав би свої цілі та підходи, однак передне слово до *The Legends of Good Women* ("Сказання про славетних жінок") надає нам такі приклади, вкладені у уста бога кохання:

"For thou, " quod he, " art therto nothing able.
Yt is my relyke, digne and delytable,
And thou my foo, and al my folk werreyest,

*And of myn olde servauntes thow mysseyest,
And hynderest hem with thy translacioun,
And lettest folk from hire devocioun
To serve me, and holdest it folye
To serve Love. Thou maist yt nat denye,
For in pleyn text, withouten nede of glose,
Thou hast translated the Romaunce of the Rose,
That is an heresy ayeins my lawe...* (рядки F 320 – 330).

Ці рядки – не лише свідчення на користь того, аби частину перекладу "Роману" справедливо приписувати Чосеру, але також і є ілюстрацією того, що Чосер визнає зміну стратегії перекладу після "Роману", оскільки *"it nedeth nat to glosse"* (рядок 254). Бог кохання ж дорікає Чосеру за те, що той здійснив переклад поеми *"in pleyn text"*, тобто не втручався в текст, поліпшуючи його зміст. Королева Альсеста, на противагу богу кохання, приймає бік Чосера і наводить традиційний аргумент перекладача: що за зміст поеми перекладач відповідальності не несе:

*He may translate a thyng in no malyce,
But for he useth bokes for to make,
And taketh non hed of what matere he take,
Therefore he wrot the Rose and ek Crisseyde
Of innocence, and nyste what he seyde.*

(рядки G 341-45)

[Пропонуємо підрядний переклад, оскільки поетичного перекладу "Легенд про славних жінок" ані українською, ані російською мовами не існує:

*Він міг перекладати не зловмисно, а лише тому, що настільки
Звик писати книги, що не зважає на їхній зміст;
І, таким чином, він написав "Троянду" й "Хризеїду"
Зовсім нелукаво, сам не знаючи, що він каже.]*

Рівень майстерності Чосера та точність були надзвичайно високими. Як перекладач та майстер переспіву та переказу, він заклав підвалини сучасної англійської епічної поезії [7]. Приклад Джеффрі Чосера безпосередньо надихав кількох перекладачів кінця XIV – початку XV ст. Так, *Boece* ("Розрада від Філософії" Боеція) Чосера була використана для доповнення першоджерела Боеція у віршованому перекладі *Consolatio* Джоном Волтоном (John Walton) (1410), який також, очевидно, здійснив ще й переклад *De Re Militari* ("Про військову стратегію") Вергція [3].

Однак й оригінальна лірична поезія отримала поштовх для розвитку саме завдяки перекладам та переспівам французької поезії в провансальській традиції та від перекладу латинських гімнів. Самий давній зразок такого перекладу *Summer Is Icumen In* було знайдено в книжечці ченця, яка не містила інших англійських творів, а лише рясніла латинськими та французькими віршами. Сам по собі цей вірш є вправою в провансальському стилі, *reverdie*, тобто весняної пісні, зразки якої зустрічаються у всіх літературах, що підпадали під вплив поезії трубадурів [6]. Не менш гарним, хоча й менш відомим є віршик, що датується тим же часом – *When the Turf is the Tower*, що міститься в рукописі відразу після свого джерела та низки поем ченця Вільяма Гереберта (William Herebert (? – 1336), першого англійського ліричного поета відомого нам на ім'я, та кількох його ж перекладів з популярних латинських гімнів, які, безперечно, були здійснені для молитви народною мовою, звичаю, якому ми зобов'язані також появі "Псалтиря" Ричарда Ролле (бл. 1300 – 1349) [7].

У цей же час було виконано й інші значні переклади. Зокрема, Джон з Тревизи переклав англійською мовою з латини кілька розлогих творів, типових праць-компендіумів наукових знань того часу: *De Proprietatibus Rerum* ("Про властивості речей") Варфоломія Англійського (1398), всесвітню історію *Polychronicon* Ранульфа Гігдена (1387) та середньовічну настанову з державного врядування *De Regimine Principum* ("Про управління державців") Егідія Римського. Таким чином, завдяки цьому великому починанню Тревизи в Англії потреби учнів, студентів, учителів та проповідників частково задовольнялися тепер на народній мові. Ці великі трактати є типово середньовічними, і перший з них був визнаний класичним твором в університетах. Чернець-францісканець Варфоломій, певно уродженець Англії, був професором теології Паризького університету, а його трактат, енциклопедія середньовічних знань про природу, був скомпільований в середині XIII ст. Ранульф Гігден, чернець із монастиря св. Вербурга, створив свій "Поліхронікон" бл. 1350 р. Це компіляція з багатьох авторів і охоплює вселенську історію від творення світу до сучасних Гігденові часів. Тут описуються різні землі та наводяться всілякі популярні за Середніх віків легенди з історії Персії, Вавилону та Риму.

Приблизно тоді ж невідомий перекладач створив англійський варіант скарбниці середньовічних знань про мандри та природу – "Мандри Мандевіля", а інший невідомий клірик здійснив для якоїсь

шляхтянки, істотно переробивши, переклад твору німецького ченця Генріха Сусо *Horologium Sapientiae* ("Пісочний годинник мудрості", перекладений як *Seven Poyntes of Trewe Wisdom*). Ще один невідомий автор "Хмари незнання" (*The Cloud of Unknowing*) намагався взяти вершини теології, перекладаючи "Містичне богослов'я" Псевдо-Діонісія (в перекладі – *Hid Divinity*), та інший, можливо, не такий складний твір, як перший – *Benjamin Minor* Ричарда Сент-Вікторського [3: 43].

Створювалося й по кілька перекладів одних і тих самих текстів [10]. На додаток до наведених вище прикладів можемо назвати кілька "Мандевілів" та переклад Егідія Римського, який Томас Гокклів (бл. 1367 – 1426) вставив до свого *Regement of Princes* (1411 – 12). А ще Гокклів планував здійснити для герцога Глостера переклад Вегеція.

Для перекладачів цього часу характерна наполеглива самовпевнена віра в придатність англійської мови для перекладу яких завгодно текстів з інших мов. Якщо не враховувати висловлювання короля Альфреда в передмові до власного перекладу *Pastoral Care*, то навряд чи хто в Англії до Чосера так захищав переклад, підкреслюючи достоїнства мовної відносності, як це робить автор "Кентерберійських оповідей" у своїх прологах до Другої книги "Троїла" та до "Трактату про астрологію": *"This tretis... wole I shewe thee under ful lighte rewles and naked wordes in English; for Latin ne canstow yit but smal, my lyte sone. But natheles, suffyse to thee thise trewe conclusiouns in English, as wel as suffyseth to thise noble clerkes Grekes thise same conclusiouns in Greek, and to Arabiens in Arabik, and to Iewes in Ebrew, and to the Latin folk in Latin; whiche Latin folk han hem furst out of othre diverse langages, and writen in hir owne tonge, that is to sein, in Latin."*

Подібним чином і Джон з Тревізи додає до "Поліхронікону" два передні слова (1387). У першому передньому слові він енергійно відстоює переклад живою сучасною мовою, а в другому – описує характерні риси власної перекладацької практики [10]. Особливо цікавим є перший пролог, фрагмент з якого, де відстоюється необхідність у перекладі сучасною мовою, наводимо далі.

ЛОРД: ...Це [те, що люди говорять різними мовами] велика напасть, що переслідує людство, проте Господь у своїй милості зглянувся і вказав два види ліків для її подолання. Перший полягає в тому, щоб вивчити й знати багато різних мов, і, таким чином, між чужоземцями, жоден з яких не знає мови іншого, виступати посередником і передавати, що хоче сказати кожен з них іншому. А другий вид полягає в тому, що в багатьох краях і землях вивчають, вживають та знають якусь одну спільну мову. І тому у всіх краях та землях Європи, особливо по цю сторону від Греції, вивчають, вживають та знають латину. Унаслідок цього клірики [освічені люди] з великодушності та гречності складають і пишуть свої книжки латиною, щоб їхні твори та книжки розуміли у різних краях та землях. І саме тому чернець з Честеру на ім'я Ранульфус [Ральф Гігден] написав свої книжки Хронік, де описується у часі та просторі довколишній світ, де оповідається про дива дивні та події чудернацькі, і де веде він свій літопис від сотворіння землі й неба до самого року своєї кончини латиною, так що тут [у цьому літописі] міститься багато чудових оповідей та знань для тих, хто їх здатен прочитати й зрозуміти. Отже, я хотів би замовити переклад цих книжок Хронік з латинської мови мовою англійською, аби більше людей могли зрозуміти їх і звідти почерпнули знань і дикихин та набралися вченості.

КЛЕРИК: Ці книжки Хронік написані латиною, а латину вживають та розуміють у всіх краях та землях Європи по цей бік від Греції. А от англійську мову, зазвичай, не настільки широко знають та розуміють, і переклад англійською мовою ніхто не зрозуміє, окрім самих англійців; тоді як же так, що більше людей зрозуміє Хроніки, коли вони перекладені з латини, яка так широко вживана та знана, на англійську мову, яку вживають і знають лише одні англійці?

ЛОРД: Відповісти на це питання та розв'язати сумнів – легко. Адже, якби ці Хроніки було перекладено з латини англійською, тоді їх розуміли б набагато більше людей, тих, що розуміють англійську та не знають латини.

КЛЕРИК: Ви латиною говорите та читаєте, розумієте її; отже, у перекладі англійською мовою нема потреби.

ЛОРД: Цей довід я відхиляю. Бо хоча я розумію латину, і можу говорити та читати нею, в цих книжках Хронік є багато такої латини, що ані я, ані ти не зможемо зрозуміти без глибокого вивчення, порад від мужів учених чи того, щоб зазирнути до інших книжок. До того ж, нехай навіть мені це не було б потрібно, воно потрібно іншим людям, що на латині не знаються зовсім.

КЛЕРИК: Ті, що зовсім не розуміють латину, можуть її вивчити та зрозуміти.

ЛОРД: Не всі, бо деякі не можуть, так як зайняті іншими справами, деякі із-за віку, деякі за браком розуму, деякі за браком статків, інші – друзів, що знайшли б їм кошти для навчання, а деякі через інші вади або перешкоди.

КЛЕРИК: Але ж немає потреби, щоб всі такі знали Хроніки.

ЛОРД: Не говори надто вже так впевнено про потреби; бо впевнено казати про те, що необхідно, можна лише коли воно вже існує і тому неодмінно його не може не бути. [...] все, що на користь, є необхідним, тому, в цьому сенсі, знати Хроніки необхідно всім.

КЛІРИК: Тоді ті, хто латину не розуміють, можуть спитати, дізнатися й навчитися від тих, хто латину розуміє.

ЛОРЕ: Ти говориш дивно. Адже неосвічені люди не знають, що саме слід спитати, а особливо про вчені справи, які ніколи не спадають їм на думку; та й не знають вони у кого саме слід питати. До того ж, не всі ті, хто розуміють латину, мають такі книги, щоб сповістити необхідне неосвіченим; до того ж деякі не мають часу, а інші не захочуть його гаяти, ось чому необхідно мати англійський переклад.

Для того, аби довести необхідність перекладу сучасною зрозумілою народу мовою, Джон з Тревізі звертається до історії перекладу Святого Письма.

КЛІРИК: Латинська мова є і добра, і ясна, і саме тому ніякі переклади англійською мовою непотрібні.

[...]

ЛОРЕ: І не особливо далекоглядна людина, якщо її очі не закриті для знання, і та вже побачить спростування цього аргументу, та й навіть і сліпа, якщо чуття не зраджує їй, напوماцьки знайде відповідь. Бо будь цей аргумент чогось вартий, то в такий спосіб можна було б довести, що ті Сімдесят тлумачників [перекладачі Септуагінти], і Акіла, Симмах, Феодотіон, і той, хто здійснив перший переклад, і Ориген займалися невдячною справою, коли перекладали з гебрійської мови грекою Святе Письмо; і що Святий Ієронім чинив невдячну справу, коли перекладав його з гебрійської мови латиною, адже гебрійська мова є і доброю, і ясною, і нею Воно [Святе писмо] було надихане Святим Духом; і всі вони за свої переклади були Святою Церквою вельми схвалені. Ось чому, вищезгаданий нерозумний аргумент вартий того, щоб його стерли в порошок, жбурнули у воду і таким чином розвіяли. До того ж Святе Письмо латиною також є і добрим, і ясним, та все ж, якщо скласти проповідь Святого Письма всю латиною для тих, хто знає англійську, а латини не розуміє, то було б ділом невдячним; бо не стануть вони від того розумнішими латиною, якщо не розтлумачити їм, про що йдеться, англійською. Далі необхідно мати переклад англійською та тримати його в пам'яті, щоб не забути; то краще, щоб такий переклад було зроблено та записано, аніж просто промовлено та не записано. От тому-то вищезгаданий нерозумний аргумент не зможе привабити жодної людини, у якій є розум, щоб вона відмовилася від англійського перекладу.

КЛІРИК: Багато з цих книжок знаходяться зовсім поруч із Святим Письмом, як-то Святі Отці та філософія, то не маємо ми їх перекладати англійською.

ЛОРЕ: Дивно, що ти наводиш такі слабкі доводи, адже ти так довго вчився. Книжки Аристотеля, а також й інші книжки з логіки та з філософії було перекладено латиною з греки. Також Іоанн Скот [Еріугена] на прохання короля Карла переклав книги Деніса [Псевдо-Діонісія Ареопажита] з греки латиною, а також і Святе Письмо було перекладене з гебрійської мови на грецьку, а з грецької – на латинську, а потім з латинської на французьку; тоді, чим же завинили англійці, що його не можна перекласти англійською мовою.

[Далі Джон з Тревізі звертається до історії перекладу в Англії.]

Також і король Альфред, що заснував Оксфордський університет, переклав англійською мовою найкращі закони та велику частину Псалтиря – з латини англійською, а також спонукав Вирефріта [Верферта], єпископа Вустерського, перекласти твори Святого Григорія, діалоги, з латини саксонською. Також і Кедмон з Вітбі був натхненний Святим Духом й склав англійською мовою чудові поезії з майже всіх історій Святого Письма [тобто чудово передав англійськими віршами майже всі біблійні притчі]. Також і святий чоловік Беда переклав з латини англійською мовою Євангелію від Іоанна. Так само тобі відомо, де Апокаліпсис записаний на стінах та даху каплиці й латинською, й французькою мовами. Також і Євангелії, і Пророкам, й істинній вірі Святої Церкви слід навчати англійських людей, що не знають латини, та проповідувати серед них. Далі, і Євангелію, і Пророків, й істинну віру Святої Церкви слід розповідати їм англійською мовою, а цього інакше не зробити, як через переклад на англійську, бо таке проповідування англійською і є самим перекладом, і таке проповідування англійською є добрим та благочестивим, коли англійський переклад є добрим та благочестивим.

Крім того, Тревіза пише про множинність перекладів і про необхідність нових перекладів та їхніх виправлень.

КЛІРИК: Якщо якийсь переклад було б зроблено так, що його можна було б полішити в будь-якому місці, то деякі люди ганили б його.

ЛОРЕ: Якщо люди ганять те, що не заслуговує, щоб його ганили, то тоді вони самі заслуговують на докори. Клірики досить добре знають, що жодна грішна людина не робить настільки добре, що не могла б зробити краще, що не робиться настільки добрий переклад, який не можна було б полішити. Саме тому-то Ориген перекладав Псалтир двічі, а Ієронім – тричі. Я не вимагаю, щоби переклад цих книжок був найкращим, який лише може бути, бо то була б безпідставна мрія для

всякої людини з тих, що зараз живе, але я хотів би мати вправний переклад, який був би знаним та зрозумілим.

КЛРИК: А який переклад цих Хронік Ви хотіли б мати: віршами чи прозою?

ЛОРД: Прозою. Бо звичайно проза ясніше за вірші, її легше та простіше розуміти... (Переклад Кальниченка Олександра, Кальниченка Сергія та Ільїна Ігоря) [11].

І такі матеріали регулярно з'являються протягом XV ст., мабуть, як невід'ємна частина перекладацького самовизначення. Захист вживання рідної мови виявився особливо ґрунтовним та обґрунтованим у творах єпископа Реджинальда Пікока (Reginald Pecock, бл. 1395 – бл. 1460), хоча й приніс йому нещастя, адже Пікок втратив свій сан саме через переклад, переклад значніший за всі згадані. Цей переклад у зв'язку із відчутною загрозою для духовної та світської влад призвів до великої та нещадної дискусії щодо несанкціонованих перекладів Біблії та до скорочення перекладацької діяльності. Мова йде про так звану "Біблію Вікліффа" (бл. 1385 – 97).

Переклад Біблії залишається ключовим питанням впродовж всього часу аж до XVIII ст. включно, і ці проблеми посилюються із становленням та розвитком понять національних культур та з настанням Реформації. Переклад починають використовувати як зброю, як у догматичних, так і політичних конфліктах по мірі виникнення національних держав та послабленню централізації церкви, що в мовному плані позначається в занепаді латини як загальної мови [12].

Першим перекладом повної Біблії англійською мовою стала Біблія Вікліффа 1382 року, найважливіший англійський переклад XIV ст., який розкрив усю слабкість прозового письма того часу [7]. Цей переклад, який позначив початок великого розквіту біблійних перекладів англійською мовою, пов'язаний зі зміною ставлення до ролі письмового тексту в церкві, що склало частину становлення процесу Реформації, було виконано між 1380 і 1384 роками [13].

Оскільки теорія Вікліффа означала, що Біблія придатна наставляти в усіх сферах людського життя, то з цього виходило, що кожна людина повинна була отримати доступ до цього ключового тексту тією мовою, яку вона розуміє, тобто простою сучасною мовою [12]. Погляди Вікліффа, які привернули до себе коло послідовників, були піддані критиці як єретичні, а його з групою прибічників викривають як "лоллардів". Проте робота, розпочата Вікліффом, продовжилась після його смерті: його учень Джон Перві відредагував перше видання десь перед 1408 роком (перший датований рукопис).

Ця Біблія – результат спільної праці невідомих перекладачів, який пізніше Вільям Кекстон приписував Джону з Тревізи – дійшла до наших днів у великій кількості рукописів, і, принаймні, у двох версіях. Перша версія, більш рання, є значно буквальною, тоді як друга, пізніша, характеризується більшою увагою до ритму англійського синтаксису та супроводжується передмовою, в Розділі XV якої пояснюються способи, якими користувалися автори цього перекладу, та пропонується переконливий захист перекладу в цілому [14]. Досягнення цих перекладачів виявляються іще більш вражаючими, якщо ми зважимо на те, що такому перекладу майже нічого не передувало. Цей переклад був частиною спільного і надзвичайно радикального задуму розмноження та розповсюдження цієї книги, що його чудово було реалізовано до 1388 року [15].

Друга редакція Біблії Вікліффа містить загальний Пролог, складений між 1395-6 роками і в п'ятнадцятому розділі Прологу описуються чотири етапи перекладацького процесу: спільні зусилля зі збору старих Біблій та глос і встановлення автентичного латинського джерельного тексту; порівняння перекладів; консультації "із давніми граматиками та давніми богословами" стосовно важких слів та складних значень; переклад якомога ближчим до значення першоджерела і віддав його на виправлення багатьом знавцям цієї справи." (Тут і далі пер. О. Рисухіної та О. Кальниченка) (Переклад здійснено за [16]).

"... прагнучи милосердно врятувати усіх у державі нашій, бо Господь врятував би їх, проста людина переклала Біблію англійською з латини (Перві називає себе простою людиною – прим. Авторів). Ця проста людина тяжко працювала. По-перше, разом з товаришами та помічниками ми зібрали чимало старих Біблій, з тлумаченнями авторитетних богословів ... аби зробити одну Біблію, певною мірою достовірну. Потім переглянули тлумачення інших авторитетних богословів, особливо тлумачення Старого Заповіту Миколая Лірського, що дуже допомогло у цій роботі, і втретє, порадився з поважними граматиками та богословами щодо складних для розуміння слів та речень. Учетверте, зробив переклад якомога ближчим до значення першоджерела і віддав його на виправлення багатьом знавцям цієї справи." (Тут і далі пер. О. Рисухіної та О. Кальниченка) (Переклад здійснено за [16]).

Оскільки політична функція перекладу полягала в тому, щоб зробити повний текст Біблії доступним, то це привело до певної позиції стосовно пріоритетів перекладача: в "Передмові" Перві чітко зазначає, що перекладач повинен перекладати "по реченню" ("смислу"), а не по словах: "так, щоб значення було так само ясним англійською, як і латиною, і не відходило при цьому далеко від літери першотвору." І наводить приклад: "...Наприклад, речення латиною *Domini formidabunt adversarii ejus* слід передавати англійською дослівно "Господа його вороги будуть боятися", а я

передаю це англійською так *"вороги Господа будуть боятися його"* або іншим реченням у тому ж дусі." Що є метою, так це зрозумілий переклад розмовною мовою, текст, яким міг би скористатися мирянин: *"І немає сумніву для простої людини, що із милістю Божою і у тяжкій праці англійська Біблія може бути розтлумачена природніше і коротше, ніж латиною старими поважними богословами, й набагато уважніше й ґрунтовніше, ніж це зробили пізніше інші тлумачі."*

Про важливість цього перекладу можна судити по тому факту, що велика кількість – 150 екземплярів – відредагованої Перві Біблії були переписані навіть після заборони, незважаючи на загрозу відлучення від церкви, перекладів, що ходили без схвалення єпископом чи єпархіальними радами в липні 1408 року. Кнігхтон Літописець скаржився, що *"перші Євангелії кинуті за кордон і по ним топчуться свині"*, і це безперечно, суперечило тому широкому інтересу в перекладі Біблії колом Вікліфа.

Коли ще в XII ст. миряни починають читати Біблію та тлумачити її значення згідно свого власного розуміння, то відношення церкви змінюється. Слід не забувати, що з святоотечеських часів метод екзегези став строгішим, як і жорстокішою стала доктрина. Мирянин, не свідомий цієї традиції, міг легко викривити погляди, що склалися внаслідок тривалих учених дискусій. І зрозуміло, що лише ті, хто повністю присвятили себе вивченню традиційної екзегези, були уповноважені тлумачити священні тексти. А несвідомі миряни, що доклали своїх власних особистих міркувань до тлумачення біблійних текстів, могли дійти висновків, що в кінцевому результаті відрізнялися б від ортодоксальних поглядів. Часто не маючи освіти і не знаючи латини, вони розмірковували над текстом Святого Письма, який читали лише народною мовою. Зрозуміло, що церква вважала їх за єретиків, переклади засуджувала, а Біблію сучасними мовами забороняла [17]. Причини виступу проти перекладів сучасними народними мовами були двох типів: (1) ніхто не може перекладати без того, щоб не перекрутити значення священного тексту, оскільки навіть Ієронім, хоча він був богонатхненний, і то визнавав, що часом у своїй роботі припускався помилок; (2) бідність сучасних мов робила майже неможливою передачу "таїнств християнської релігії".

Так як екзегеза пов'язана з текстом, то на мирянина буде чатувати небезпека, адже читаючи Біблію, він міг впасти в єресь. Для вираження релігійної думки тогочасні народні мови були надто примітивним засобом. Такі погляди означали засудження біблійних перекладів, хай навіть, в XV ст. сер Томас Мор, наприклад, не заперечував проти перекладів народною мовою, за умови, що вони схвалені єпископом. Проте Вікліф чи Тиндаль дотримувалися своєї власної думки щодо цього, коли відкидали вчення "святих отців". *"У цьому перекладі він [Вікліф] цілеспрямовано перекирчував святий текст, зловмисно вводячи туди такі слова таких єресей, які він збирався посіяти"* [18: 17].

Загроза, яку несли прибічники Вікліфа, суттєво стривожила духовну владу і архієпископ Томас Ерендел (Thomas Arundel) між 1407 та 1409 роками оголошує цілковиту заборону на несанкціонований переклад Біблії [14], що мало сумні наслідки для розвитку народного богослов'я. Стосовно перекладу в "Уложенні" архієпископа Томаса Ерендела сказано: *"Отже, ми вирішили й ухвалили, що віднині й надалі ніхто з власного бажання не буде перекладати жоден текст із Святого Письма англійською чи будь-якою іншою мовою чи то у вигляді книжки, чи листка, чи трактату такого роду, чи вже нещодавно укладених у часи згаданого Джона Вікліфа чи з тих пір надалі, як публічно, так і приватно, під страхом великої кари, доки цей переклад не буде затверджено місцевою єпархією, чи, при потребі, єпархіальною радою."* [16: 76] (Пер. авторів) (Що стосується світської влади, то захват королівського престолу у 1400 році Генріхом IV та необхідність з боку династії Ланкастерів якимось узаконити свої права на трон, також певним чином вплинули на перекладацьку практику I половини XV ст.). За іронією долі ці сурові рішення духовної влади стали спробою повернути у зворотному напрямку той процес, який сама ж церква 1215 року на IV Латеранському соборі і започаткувала з метою протидіяти єретичному руху катарів (альбогіїців): надання достатньої релігійної освіти мирянам, аби вони могли дати достойну відсіч єретикам на їхніх власних теренах. Одним з наслідків церковної заборони стало те, що прибічники Вікліфа копіювали не лише власні тексти, але й ортодоксальні тексти на кшталт "Псалтиря" Ричарда Ролла, в які таємно вставляли єретичні матеріали.

1410 року єпископ Ерендел дав дозвіл читати та перекласти впливовий текст Псевдо-Бонавентури *Medationes Vitae Christi* ("Роздуми над життям Христа"), переклад якого здійснив Ніколас Лов (пом. 1424) під назвою *Mirroure of the Blessed Lyf of Jesu Christ*. Цей твір уцілів у численних копіях і високо цінувався Томасом Мором. У цьому перекладі багато принагідних рис, наприклад, усвідомлення Ловом того, що він працює в межах англійської літературної традиції, і прагнення розрізнити власні доповнення до тексту від слів оригіналу. Однак, справжнє значення цього перекладу полягає в поверненні до давнішої та безпечнішої форми буквального перекладу (перефразування) Біблії та роздумів, надиханих Біблією. Відлуння слів Ельфрика відчувається в словах Лова з прологу до цього перекладу, що він, де, частує своїх читачів-мирян *"молоком легкого вчення, а не важкою м'ясною стравою великої вченості"*. І якщо Лов репрезентує одну реакцію впродовж XV ст. на виклик

Вікліффа, то Пікок, безперечно, представляє іншу, захищаючи живу сучасну мову народу як засобу аргументованої відсічі супротивнику [3: 44]. На жаль його відданість рідній мові призвела до того, що в 1457 році його самого було засуджено як еретика.

Аналіз перекладів та думок про переклад в Англії XIV ст. дозволяє зробити наступні висновки. Завдяки письменникам-перекладачам XIV ст., особливо Джефрі Чосеру, англійська мова почала стабілізуватися, хоча граматика, словниковий запас та орфографія продовжують надзвичайно варіюватися. Читачі перших перекладів складалися з духовенства (релігійна література та проповіді), політиків (історичні оповіді), вчителів (підручники з латинської та грецької мови), шляхти та багатих купців (романи). Суспільство ще було не готове до сприйняття перекладів визначних творів. Відкриття гуманізму було поступовим. "Переклади цього періоду піднімають ті ж самі проблеми, що й оригінальні англійські книжки цього часу (...); вони втілюють у собі звичайні смаки та вузький кругозір звичайних людей, які сприймали тільки звичайні книжки" [19: 15-16]. Поетика, запозичена з систем мов-першоджерел, принесла певні дивіденди у вигляді буйного розвитку оригінальної творчості в пізнішу, Єлизаветинську добу [20: 169]. Більшість перекладів мали повчальний та дидактичний характер. Протягом цього підготовчого періоду до початку Ренесансу, читачі та перекладачі були найбільше зацікавлені в авторах кінця середніх віків. Боецій та Езоп є важливими та найбільш популярними авторами цього періоду. Однак, Вергілій, Овідій та Цицерон ще не користуються великою популярністю.

Дослідники середньовічного перекладу вказують на особливу проміжну ділянку між тим, що, на нашу теперішню думку, є перекладом, і тим, що є первотвором [21]. До цієї непевної царини включаються *Ovid moralisé*, різні французькі та англійські переклади з доповненнями *Consolatio philosophiae* Боеція, *Roman de la Rose*, *The Legend of Good Women* Джефрі Чосера та *Confessio amantis* Джона Гавера. Вони, безперечно, містять переклади з інших мов, а то й переважно складаються з них, проте часто з кількох творів одночасно; до того ж ці перекладені уривки переплітаються з глосами, з різного роду зауваженнями та примітками, які мають тлумачити цей текст, проте ані візуально, ані жодним іншим чином не відмежовуються від перекладу; а подаються читачеві ці розпливчасті за статусом твори чи-то як коментарі, чи-то як оригінали (особливо твори Чосера та Гавера), чи-то як, найцікавіше, просто подаються, не визначені ані як коментарі, ані як переклади, ані як першотвори. Скажімо, *The Legends of Good Women* ("Сказання про славетних жінок") Джефрі Чосера це – низка оповідей, що ґрунтувалися на творах Овідія та Вергілія; *a його ж Clerk's Tale* ("Розповідь клірика") – версія з переказу Петраркою останньої новели "Декамерона" Боккаччо, доповнена також з французького тексту-посередника. Історії створення творів такого роду та їхнього авторства підкреслюють ступінь, в якій наш закон про авторське право, що настільки чітко проводить межу між перекладами та оригінальними творами, між перекладачами та авторами первотворів, є всього лише соціальною фікцією відносно недавньої чинності, і у дослідженні таких проміжних явищ, що схожі на середньовічні переклади, як то псевдо-переклад, авто-переклад та інші тексти, що ніколи не мали відповідних джерельних текстів: тексти, чиї джерельні тексти, ніколи не існували як незалежні, а лише послужили основою для перекладів; тексти, для яких виявилось складно встановити лінійні відношення між джерельним та цільовим текстами та аналогічні явища, що через вимогу наявності джерельного тексту, яка навряд чи є достатньо обґрунтованою, вилучалися з предмету дослідження в перекладознавстві, ми і вбачаємо перспективу подальшого дослідження.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

1. Кальниченко О.А., Подміногін В.О. Історія перекладу та думок про переклад у середньовічній Англії (давньоанглійський період) // Вісн. Харк. нац. ун-ту ім. В.Н. Каразіна. Сер.: Романо-герм. філол. – Харків, 2006. – № 725. – С. 165-172.
2. Кальниченко О.А., Подміногін В.О. Історія перекладу та перекладацької думки в Англії (ранній середньоанглійський переклад) // Вісник Житомирського Державного ун-ту ім. Івана Франка: Випуск 27, 2006. – С. 50-54.
3. Ellis R. The Middle Ages // France P. (ed.) The Oxford Guide to Literature in English Translation. – Oxford: OUP, 2000. – С. 39-45.
4. Clanchy M.T. From Memory to Written Record: England 1066–1307, Oxford: Blackwell Publishers, 1993. – P. 432.
5. Burrows J. The Languages of Medieval England // The Oxford History of Literary Translation in English Volume 1: To 1550./ R. Ellis (ed.). – Oxford: OUP, 2008. – P. 7-28.
6. Rigg A.G. Anglo-Latin in the Ricardian Age // Essays on Ricardian Literature in Honour of J.A. Burrow / A.J. Minnis et al (Eds.). – Oxford: OUP, 1997. – P. 121-41.
7. Cohen J. M. English Translators and Translations. – London: Longmans, Green and Co., 1962. – P. 1-51.
8. Александровский С.А. От переводчика // Чосер Джеффри. Книга о королеве. – М.: Время, 2005. – С. 224.

9. Martí J.S. Chaucer's "Making" of the Romaunt of the Rose // Journal of English Studies, 2001, v. 3, № 2. – P. 217-236.
10. Ellis R., Oakley-Brown L. British tradition // Routledge Encyclopedia of Translation Studies. Baker M. (ed.). – L. and N. Y.: Routledge, 1998. – P. 333-346.
11. Джон з Тревізи. Бесіда між Лордом та Кліриком про переклад // Протей. Перекладацький альманах. – Харків: Вид-во НУА, 2006. – Вип. 1. – С. 324-329.
12. Bassnett-McGuire S. Translation Studies – London, New York: Routledge, 1980. – P. 43-67.
13. Delisle J., Woodsworth J. (eds.) Translators through History. / Delisle J., Woodsworth J. Amsterdam and Philadelphia: John Benlamins, 1995.
14. Hudson, A. (ed.) Selections from English Wycliffite Writings. – Toronto: University of Toronto Press, 1997. – P. 245.
15. Hanna R. III Pursuing History: Middle English Manuscripts and Their Texts. – El Paso (Cal.): Stanford University Press, 1996. – P. 376.
16. Robinson D. Western Translation Theory from Herodotus to Nietzsche. Manchester: St. Jerome Publishing, 1997. – P. 53-57.
17. Schwarz, W. The History of Principles of Bible Translation // Babel, vol.9, # 1 – 2, 1963. – P. 5-22.
18. Deanesly, M. The Lollard Bible and Other Medieval Biblical Versions, – Cambridge: CUP, 1920.
19. Lathrop, H. B. Translations from the Classics into English from Caxton to Chapman 1477-1620. – Madison, Wisconsin UP, 1933.
20. Gentzler, E. Poetics of Translation // Baker M. (ed.) Routledge Encyclopedia of Translation Studies. – London and New York: Routledge, 1998. – P. 167-170.
21. Robinson, D. Pseudotranslation // Routledge Encyclopedia of Translation Studies/ Baker M. (ed.). – London and New York: Routledge, 1998. – P. 183-185.

Матеріал надійшов до редакції 16.05. 2008 р.

Кальниченко А. А., Подминогин В. А. История перевода и мыслей о переводе в Англии XIVв.

В статье рассмотрены история перевода и история мыслей о переводе в средневековой Англии XIV в., в середине которого английский язык вытеснил французский и стал господствующим языком литературы. Обзор построено вокруг ответа на пять следующих вопросов: что здесь в это время переводилось? с каких языков? кем? с какой целью? каким образом эти переводы осуществлялись? каковы последствия данной переводческой деятельности.

Kalnychenko O. A., Podminogin V.O. The History of Translation and Translation Thoughts in England of the 14th century.

The article deals with the history of translation and the history of translation thoughts in medieval England of the Late Middle English period (14th cent.), in the middle of which English language replaced French and became the leading literature language. The overview attempts to offer answers to the following six questions: Who translates? With what intentions? What? For whom? In what manner? With what consequences?